

Іноземна технічна допомога у СРСР (1920-ті – початок 1930-х рр.): сутність та значення

Досліджено сутність, етапи та результати процесу залучення іноземної технічної допомоги у розвиток економіки СРСР у 1920-х – на початку 1930-х рр.

Ключові слова: договір, іноземна технічна допомога, спеціаліст, проект, індустріалізація.

Вивчення історичного досвіду подолання кризових явищ в політичній, економічній, соціальній сферах, загального ефективного розвитку є актуальним та корисним для сучасного українського суспільства. Успішний рух у майбутнє неможливий без аналізу минулих успіхів та помилок. Відповідним цікавим досвідом є подолання більшовиками господарської розрухи, політичних, соціальних, духовних проблем у період 1920-х років. Одним зі шляхів розв'язання зовнішньополітичних та економічних задач того часу стало укладання концесійних угод та договорів про технічну допомогу з іноземними компаніями.

Метою даної роботи є дослідження сутності договорів про технічну допомогу між радянськими господарськими органами та зарубіжними фірмами, її значення. Також необхідно визначити періоди найбільш активного залучення іноземної технічної допомоги у розвиток економіки СРСР.

Зазначена проблема цікавила дослідників багатьох поколінь. Серед них очевидці подій 1920-х рр. (В. Бутковський [1], М. Йоельсон [2]), історики кінця 1950-х – початку 1970-х рр. (І.Брін [3], В. Левін [4], О. Юферева [5]), наші сучасники (О.Мозохін [6], Б.Шпотов [7]). У радянській історіографії підкреслювалось, що концесії та договори про технічну допомогу мали невелике значення. Сучасна українська та російська історіографія переглядає ставлення до роботи іноземних підприємців та спеціалістів у СРСР в період 1920-х та на початку 1930-х рр., прагне всебічно та об'єктивно вивчити дану історичну проблему.

Поняття «технічна допомога» в сучасному світі не втратило своєї актуальності. Воно активно використовується, а його значення розширюється. 19 січня 2011р. Кабінет Міністрів України вніс зміни до постанови «Про створення єдиної системи залучення, використання і моніторингу міжнародної технічної допомоги» [8, с.831]. Нові історичні умови, інтеграційні процеси, активізація та різноманіття міжнародних зв'язків сприяють уточненню й поглибленню поняття «технічна допомога».

Іноземна технічна допомога в період нової економічної політики у СРСР з початку її залучення зараховувалась до концесій. Мету концесійної політики більшовицького уряду розкрив В.І.Ленін [9, с.90–95]. Щодо залучення зарубіжної технічної допомоги він вказував, що допущення іноземців на територію радянської країни є необхідним, бо це створює можливість для радянських господарників, робітників та службовців «вчитись», переймати передовий досвід, дізнаватись про секрети виробництва, формувати відповідні вміння та навички роботи, щоб використовувати все це в ході соціалістичних перетворень [10, с.122; 11, с.167].

З 1925/26 госп. року договори про технічну допомогу у звітах Головного Концесійного комітету почали виділятись в окрему групу [12, с.47]. Вони відрізнялись від концесій своєю сутністю, характером обов'язків іноземних підприємців. Поняття «концесія» означає «поступка» та передбачає передачу приватній, юридичній або фізичній особі державної власності для будівництва, модернізації, експлуатації з метою задоволення суспільних потреб [13, с.35]. Договори про технічну допомогу не включали в себе передачу об'єктів, а лише купівлю обладнання, креслень, прогресивних технічних розробок і досягнень, оплату консультацій іноземних спеціалістів [7, с.120].

Відповідно до договору про технічну допомогу іноземна фірма була зобов'язана підготувати будівельний або технологічний проект з повним описом обладнання, передати радянському замовнику свій досвід у вигляді секретів і патентів, надіслати у СРСР своїх кваліфікованих спеціалістів для нагляду за будівництвом чи пуском об'єкту, дозволити певній кількості радянських інженерів і робітників засвоювати виробничі методи іноземної компанії на її підприємствах під час стажування та відряджень [7, с.120; 5, с.81–82]. Німецька фірма «Ферейнігте», підписавши угоду з ленінградським державним заводом «Ілліч», повинна була підготувати проект на будівництво нового заводу, надавати допомогу в організації та проведенні виробництва шліфувальних матеріалів й виробів з них. Завод отримав право відряджати своїх майстрів на підприємства фірми для ознайомлення з роботою лабораторій, випробувальних центрів, конструкторських відділів [14].

За умовами договору про технічну допомогу радянська сторона була зобов'язана компенсувати іноземній фірмі витрати на виготовлення креслень, створити оптимальні умови життя і праці для іноземних спеціалістів, фінансувати будівництво, знайти сировину та робочу силу. За свої послуги іноземна компанія отримувала відсоток від вартості будівництва чи встановлену грошову суму [7, с.120; 1, с.80]. Сума, яку виплачувала радянська сторона іноземній фірмі, не повинна була перевищити витрати, необхідні на утримання власних конструкторських бюро, конструювання машин та приладів, роботу над проектами підприємств [15, с.15]. По закінченні строку дії договору ліцензії, патенти і т.п. ставали власністю радянської держави [16; 14; 1, с.85].

Договори про технічну допомогу укладались між окремими радянськими підприємствами, трестами, іншими господарськими організаціями, державними органами з відомими великими іноземними компаніями. Як і усі концесії, оформленісь вони через Головний Концесійний комітет(ГКК СРСР)[4, с. 29], затверджувались через Раду Народних Комісарів СРСР [16].

Договори про технічну допомогу більше, ніж концесії, цікавили іноземних підприємців, бо не потребували ризикованих капіталовкладень [7, с.119]. Більшість з цих угод була укладена з німецькими компаніями (73 угоди зі 170, підписані протягом 1923 – 1933 рр.) [7, с.120]. Взагалі науково–технічні зв'язки СРСР та Німеччини були широкими та різноманітними [17, с.154]. Друге місце по кількості укладених угод про технічне сприяння займали американські компанії [7, с.120].

У 1920-х – на початку 1930-х рр. угоди про іноземну технічну допомогу, як і концесії, поділялись на дві групи: 1) загальносоюзного значення(договір Донвугілля з німецькою фірмою «Тіссен», Ленмаштресту з фірмою «Зульцер»); 2) республіканського значення(договір німецької фірми «Дейтц» з Мосмаштрестом, швецької фірми «Вікандер» з Центропробізолем) [18].

Дослідник Б.Шпотов виділив два періоди в історії існування договорів про технічну допомогу, обираючи в якості часових меж роки перших двох «п'ятирічок» [7, с.118]. Якщо обрати інші критерії(наприклад, укладання первого договору, курс на активізацію такої практики тощо), то можна виділити три етапи.

Історія концесій, роботи іноземних підприємців на території СРСР розпочалась у 1921 р. [9, с.111], а перший договір про технічну допомогу був укладений пізніше – у 1923 р. Ленінградський трест заводів слабкого струму підписав угоду з французькою Генеральною компанією бездротового телеграфу про сприяння в організації радіоелектричного виробництва [19, с.62; 20, с.161]. Отже, перший період в історії укладання та реалізації договорів про технічну допомогу розпочинається з 1923 р., хоча законодавча база для такої практики була підготовлена ще у 1920р. (Декрет про концесії був підписаний 23 листопада 1920 р.) [21]. Несприятлива зовнішньополітична ситуація, невизнання радянської країни іншими державами світу заважали активному міжнародному економічному співробітництву. Впровадження непу, визнання СРСР, налагодження дипломатичних та економічних зв'язків призвело до підписання перших концесійних угод та договорів про технічну допомогу. У 1925 р. було укладено 5 договорів про технічну допомогу [5, с.82]. На 1 жовтня 1926 р., як інформував Головконцеском СРСР,

діяло 9 таких договорів, що складало 8% від загальної кількості концесій [22,арк.20]. На 1 січня 1928 р. було підписано вже 25 договорів про технічну допомогу [23,арк.231].

1928/29 р. був переломним в історії СРСР. Радянський уряд відмовився від непу, поступово змінювалась внутрішньополітична та економічна ситуація в країні, в державних установах розпочались чистки. Кількість концесій зменшувалась, хоча й побачили світ «Основні положення по залученню іноземного капіталу в народне господарство СРСР» [24,с.267]. Цей документ мав, в першу чергу, зовнішньополітичну спрямованість як засіб підкреслення миролюбності радянської країни [9,с.168]. Можна припустити також, що «Основні положення» стали базою для більш активного укладання не концесійних угод, а саме договорів про технічну допомогу, бо кількість останніх продовжувала зростати [25,арк.214].

Отже, другий період – 1928 – 1931рр. В нових внутрішньополітичних умовах кількість підписаних договорів про технічну допомогу на 1 липня 1929 р. збільшилась до 58 [25,арк.214], а на 1 березня 1930 р. – до 80 за даними історика І. Бріна[3,с.154], до 104 за даними дослідника П. Хромова[19,с.63]. Технічна допомога використовувалась в проектуванні, будівництві, модернізації державних об'єктів. Розквіт практики укладання подібних договорів пояснювався потребами індустріалізації, необхідністю її прискорення. У травні 1931 р. Рада Праці та Оборони СРСР підписала постанову «Про договори по іноземній технічній допомозі», у якій вказувалось на необхідність припинити укладання договорів та розірвати 10 з вже існуючих[26,с.59;19,с.65]. Причинами відмови від зарубіжного технічного сприяння були успіхи індустріалізації, а також впровадження режиму економії [7,с.121]. Отже, другий період в історії існування іноземної технічної допомоги можна завершити 1931 роком.

Третій період – це 1931 – 1937 рр., коли переважала закупівля обладнання для розширення підприємств та вдосконалення їх роботи [7,с.118]. Успіхи індустріалізації вплинули на характер договорів та зменшення їх кількості. Нові договори вже не укладались, а існуючі на той час поступово припиняли свою дію. 1937р. вважається останнім в історії концесійної політики СРСР, коли був ліквідований Головний Концесійний комітет СРСР [5,с.30].

Таким чином, в історії укладання та дії договорів про технічну допомогу з боку іноземних фірм у СРСР поділяється на три періоди. Початок первого пов'язаний із підписанням першої подібної угоди. Другий період розпочинається після оголошення курсу на активізацію концесійної політики СРСР в умовах відмови від непу. На цьому етапі (1928 – 1931 рр.) була укладена та діяла найбільша кількість угод про технічну допомогу. Початок третього періоду співпадає з припиненням укладання нових та поступовим розірванням існуючих договорів про технічне сприяння.

Іноземним підприємцям було нелегко працювати в умовах радянської дійсності. Їх вважали ворогами, критикували їх методи роботи [7,с.122]. Об'єднане державне політичне управління спостерігало за іноземцями, контролювало їх діяльність [27,с.202]. Нерідко таке спостереження закінчувалось судовою справою та звинуваченнями у шпигунстві, шкідництві [6,с.285–290]. Працювати в умовах постійної критики, тиску, боротьби зі шкідниками іноземні підприємці відмовлялись, припиняли свою роботу в СРСР достроково [7,с.121;26,с.55].

Вартість іноземної технічної допомоги для радянської сторони складала від 2 до 8% від вартості спроектованих об'єктів [19,с.63]. Дані про загальну суму, які виплатив радянський уряд за технічне сприяння, суперечливі. Дослідниця О. Юферева вказала, що у 1927 – 1928 рр. такі платежі складали 6 млн. карб. [5,с.92]. Історик І. Брін у своїй книзі навів іншу цифру – 4,5 млн. [3,с.154]. Розглядаючи цю проблему, варто згадати слова участника подій 1920-х рр., робітника Головконцесійному СРСР В. Бутковського, який зазначав, що створення та утримання власних конструкторських бюро коштували б радянській країні більше, ніж залучення іноземного науково-технічного досвіду [1,с.82]. Вивчаючи питання про вартість зарубіжного технічного сприяння для СРСР, дослідник І. Брін навів такий приклад: Державний електротехнічний трест заплатив німецькій фірмі «АЕГ» (договір від 1926 р.) за 1,5 року дії договору 377 тисяч карб., що складало лише 0,67% вартості продукції, випущеної трестом за цей час [3,с.155].

Отримані від зарубіжних компаній креслення, розрахунки, економічні таблиці фактично використовувались усіма підприємствами, що входили у трест, слугували базою для нових розробок та ви нахідок [5, с.94]. Отже, враховуючи вищезазначені дані, стає зрозумілим, що вартість іноземної технічної допомоги для радянської країни не була високою.

Значення концесій 1920–х рр. у СРСР радянськими істориками оцінювалось як мізерний внесок у справу відбудови народного господарства [9, с.168]. Оцінка результату втілення у життя договорів про технічну допомогу була більш позитивною. Завдяки іноземній технічній допомозі в СРСР було збудовано ряд потужних підприємств (Нижегородський (Горьківський) автомобільний завод, Дніпрогес, Державний підшипниковий завод, Магнітогорський металургійний комбінат, інші) [5, с.94; 7, с.120]. Деякі з них стали пізніше національними базами розвитку різних галузей промисловості [7, с.122]. В результаті реалізації договорів про технічну допомогу державне об'єднання «Оргметал» отримав проект болтового заводу [1, с.80], проект переобладнання заводу швейних машин у Подільську [1, с.81], устаткування цеху холодильного обладнання на Брянському заводі [1, с.82]. Радянські господарчі органи отримували креслення, технічні розробки, які мали право аналізувати та використовувати. Необхідні матеріали отримали Державне об'єднання машинобудівних заводів [1, с.81], Державний Електротехнічний трест [1, с.82–83]. Важливо те, що в багатьох договорах про технічну допомогу особливо вказувалось, що матеріали, отримані від іноземних спеціалістів, радянська сторона має право використовувати в межах усього СРСР [5, с.94].

В процесі залучення іноземної технічної допомоги у СРСР були налагоджені нові виробництва. Так, австрійська фірма «Фріц Неймайєр», уклавши договір з Ленінградмаштрестом, взяла на себе зобов'язання налагодити нове для радянської країни виробництво великих гідротурбін [1, с.82]. Випущені трестом такі турбіни були встановлені на радянських станціях (Батумська, Ереванська, інші) [1, с.83]. Хімічний трест уклав договір з компанією «Казагс–Амонія» про виробництво синтетичного аміаку новим методом [1, с.86]. Продукція, яку випускали радянські заводи після реалізації договорів про технічну допомогу з іноземними фірмами, нерідко була більш якісною та дешевою [1, с.81].

В процесі реалізації договорів про технічну допомогу радянські інженери, майстри, робітники мали можливість переймати передовий досвід виробництва тієї чи іншої продукції під час закордонних відряджень. У 1926–1927 рр. відбулось 418 таких відряджень, у 1927–1928 р. – 528, у 1928–1929 рр. – вже 750 [26, с.57]. За умовами договору Державного Електротехнічного тресту з німецькою фірмою «АЕГ» 94 інженери та 68 майстрів вивчали технологічні процеси та креслення на заводах іноземної компанії [3, с.155]. У 1927–1928 рр. США відвідали 75 радянських технічних груп (203 особи), кожна з яких протягом трьох місяців вивчала американські методи виробництва [5, с.96].

Період 1920–х – початку 1930–х рр. – це час укладання та реалізації у СРСР договорів з іноземними фірмами про технічну допомогу поряд з існуванням невеликих приватних, орендованих підприємств, концесій. Це були угоди між радянськими господарськими органами та зарубіжними компаніями про сприяння у будівництві нових підприємств, переобладнанні та модернізації існуючих, налагодженні певного виробництва з одночасною консультацією іноземних спеціалістів, використанням передової техніки та технології. Договори про технічну допомогу розглядались як один з різновидів концесійних угод, але відрізнялися від них своєю сутністю. Історія існування договорів про технічну допомогу – це три періоди (1923–1928 рр., 1928–1931 рр., 1931–1937 рр.). Другий період характеризувався розквітом практики укладання та дії таких угод в умовах відмови від концесій. Договори про технічну допомогу сприймались і радянськими господарниками, і зарубіжними підприємцями більш позитивно, ніж концесії. Але іноземцям було нелегко працювати на території СРСР в умовах ідеологічного тиску, критики, нагляду з боку ОДПУ. Частина договорів про технічну допомогу припинили свою дію достроково. Але саме реалізація подібних угод сприяла тому, що у СРСР були збудовані ряд великих підприємств, налагоджені нові виробництва, проведена модернізація існуючих заводів і фабрик, збільшена їх

потужність. Радянські інженери отримали можливість ознайомитись із зарубіжними методами виробництва, вивчити відповідну документацію, використати набуті знання на місцях роботи. Договори про технічну допомогу стали одним із засобів знайомства із зарубіжним передовим науково–технічним досвідом, прискорення індустріалізації у СРСР, пожвавлення економічного життя в країні.

Список використаних джерел

1. Бутковский В. Иностранные концессии в народном хозяйстве СССР / В. Бутовский. – М., Л.: Государственное изд–во, 1928. – 123 с.
2. Иоэльсон М. Путь активизации концессионной работы / М. Иоэльсон // Экономическое обозрение. – 1928. – №10. – С. 42 – 52.
3. Брин И.Д. Государственный капитализм в СССР в переходный период от капитализма к социализму / И.Д. Брин. – Иркутск: Иркутское книжное изд–во, 1959. – 182 с.
4. Левин В.Я. Социально–экономические уклады в СССР в период перехода от капитализма к социализму / В.Я. Левин. – М.: Экономика, 1967. – 166 с.
5. Юферева Е.В. Ленинское учение о госкапитализме в переходный период к социализму / Е.В. Юферева. – М.: Экономика, 1969. – 223 с.
6. Мозохин О. ВЧК–ОГПУ: карающий меч диктатуры пролетариата / О. Мозохин. – М.: Изд–во «Яуз», изд–во «ЭКСМО», 2004. – 444 с.
7. Шпотов Б. Политика использования западных технологий как фактор создания крупной индустрии в СССР / Б. Шпотов // Проблемы теории и практики управления. – 2003. – №4. – С. 118 – 122.
8. Про внесення змін до постанови від 15 лютого 2002 р. // Офіційний вісник України. – 2011. – №4. – Т.2. – С. 831.
9. Яковенко Ю.Л. Концесійна політика радянської держави у 20–ті рр. ХХ ст.: дис. .... канд. істор. наук: 07.00.02 – всесвітня історія / Яковенко Юлія Леонідівна. – Харків, 2007. – 223 с.
10. Ленин В.И. Доклад о концессиях на фракции РКП(б) VIII съезда Советов / В.И. Ленин // ПСС. – Изд. 5–е. – Т. 42. – М.: Госполитиздат, 1981. – С. 91 – 127.
11. Ленин В.И. Новая экономическая политика и задачи политпросветов / В.И. Ленин // ПСС. – Изд. 5–е. – Т. 44. – М.: Политиздат, 1982. – С. 155 – 175.
12. Митюшкин С.С. Документы об иностранных концессиях в СССР // Советские архивы. – 1969. – №2. – С. 44 – 54.
13. Варнавский В.Г. Концессии в экономических отношениях государства и частного сектора: дис. .... доктора экон. наук: 08.00.05 – экономика и управление народным хозяйством / Варнавский Владимир Гаврилович. – М., 2003. – 379 с.
14. Новый договор об иностранной технической помощи // Экономическая жизнь. – 1928. – 26 февраля (№49). – С.4.
15. Новиков М.Н. Из истории концессионных предприятий Москвы в период нэпа / М.Н. Новиков. – М.: Уникум–центр, 1997. – 26 с.
16. Иностранный технический помощник // Экономическая жизнь. – 1928. – 23 февраля (№46). – С. 3.
17. Шишkin В.А. Цена признания: СССР и страны Запада в поисках компромисса (1924 – 1929гг.) / В.А. Шишkin. – Санкт–Петербург: Наука, 1991. – 437 с.
18. Список действующих концессий общесоюзного и республиканского значения // Индустриализация Советского Союза. Новые документы. Новые факты. Новые подходы. – Часть II. – М.: Изд–во ИРИ РАН, 1999. – С. 227 – 233.
19. Хромов П. Использование иностранного капитала в восстановлении и развитии промышленности СССР // Экономические науки. – 1962. – №2. – С. 56 – 66.
20. Коссой А.И. Государственный капитализм в условиях строительства социализма. – М.: Наука, 1975. – 305с.
21. Декрет Совета Народных Комиссаров 23 ноября 1920г. Общие экономические и юридические условия концессий // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: В 5–ти т. – Т.1. (1917 – 1928 гг.). – М.: Изд–во политической литературы, 1967. – С. 181 – 183.
22. Справки и сведения ГКК о действующих и ликвидированных концессиях. 1926 – 1928. – ГАРФ. – Ф. 8350. ГКК. – Оп. 1. – Д. 283.

23. Переписка с торгпредствами СССР за границей. 1927 – 1928. – ГАРФ. – Ф. 8350. ГКК. – Оп. 1. – Д. 577.
24. Югов А. Из книги «Народное хозяйство Советской России и его проблемы» / А. Югов // НЭП: Взгляд со стороны. – М.: Московский рабочий, 1991. – С. 174 – 302.
25. Переписка с торгпредствами СССР за границей. 1929 г. – ГАРФ. – Ф. 8350. ГКК. – Оп. 1. – Д. 581.
26. Касьяненко В.И., Морозов Л.Ф., Шкаренков Л.К. Из истории концессионной политики советского государства // История СССР. – 1959. – №4. – С. 33 – 59.
27. Записка Ф.Э.Дзержинского В.Р.Менжинскому о необходимости наблюдения и помощи концессионерам со стороны ОГПУ // Индустриализация Советского Союза. Новые документы. Новые факты. Новые подходы. – Часть II. – М.: Изд–во ИРИ РАН, 1999. – С. 202.

Яковенко Ю.Л. Иностранные технические помощники в СССР(1920-е – начало 1930-х годов): сущность и значение

Исследованы сущность, этапы и результаты процесса привлечения иностранной технической помощи в развитие экономики СССР в 1920-х – начале 1930-х годов.

Ключевые слова: договор, иностранная техническая помощь, специалист, проект, индустриализация.

Yakovenko, J.L. The foreign technical assistance in the USSR (1920s – early 1930s): the essence and the meaning

The essence, stages and meaning of the process of foreign technical assistance mobilization to the economy of the USSR in 1920 – early 1930 was investigated.

Key words: contract, foreign technical assistance, expert, project, industrialization.